

Сторчак Н. А.

ОБ'ЄКТ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ

У роботі досліджується об'єкт покарання у вигляді позбавлення волі в фізичному, соціологічному та соціально-психологічному значеннях, категорії сутності і змісту позбавлення волі, систематизуються правообмеження, обумовлені об'єктом позбавлення волі, при цьому враховуються традиційні погляди, законодавчі та доктринальні новації, а також зарубіжна практика, в тому числі стосовно співвідношення позбавлення волі та альтернативних йому покарань.

Ключові слова: позбавлення волі, свобода, правообмеження, ізоляція, режим кримінально-виконавчої установи.

Дослідження об'єкта позбавлення волі як виду покарання має важливе теоретичне і практичне значення як в плані розробки його оптимальної моделі, так і в плані вдосконалення закріпленої в законодавстві всієї системи покарань. На жаль, в літературі з кримінального та кримінально-виконавчого права це питання ще не отримало вичерпного висвітлення. Традиційно вчені обмежувалися розглядом сутності і змісту позбавлення волі, а об'єкт покарання взагалі і об'єкт позбавлення волі зокрема, як правило, не виділялися. Питаннями, так чи інакше пов'язаними з об'єктом позбавлення волі, займалися І.С.Ной, Н.А.Стручков, Н.А.Наташев, І.В.Шмаров, М.А.Єфімов, М.Д.Шаргородський, В.А.Єлсонський, Ф.Р. Сундуров, А.І.Чучаєв, Є.Р.Абдрахманова, А.Ф.Стенанюк, В.М.Трубніков тощо. В окремих роботах при дослідженні позбавлення волі автори традиційно вказують на обмеження праводієздатності засудженого, характеризуючи окремі з них. Це, а також зосередження в цій сфері таких проблем як свобода і відповідальність, зміст особистої свободи та гарантії її забезпечення, право і виховання, виправлення тощо, зумовлює необхідність більш глибокого, комплексного вивчення об'єкта покарання у вигляді позбавлення волі.

Виходячи тільки з назви даного виду покарання, можна зробити висновки, що його об'єктом (тим, на що спрямований його вплив) буде свобода. Аналіз норм законодавства дає змогу уточнити це, адже, очевидно, що законодавча дефініція будь-якого виду покарання передбачає, перш за все, визначення його об'єкту і в свою чергу, що дуже важливо, не дозволяє його розширити шляхом введення додаткових обмежень в процесі кримінально-виконавчої діяльності.

* аспірант кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики ОНУ І.І. Мечникова
© Сторчак Н. А., 2007

Частина 1 ст. 63 Кримінального кодексу України (далі - ККУ) містить визначення покарання у виді позбавлення волі як такого, що полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Загальне визначення покарання, що дається у ч.1 ст.50 ККУ вказує на те, що це захід примусу, який полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [1, 17, 21]. Кримінально-виконавчий кодекс України (далі - КВК) серед завдань кримінально-виконавчого законодавства та у своїй структурі на друге місце після закріплення принципів виконання покарань ставить визначення правового статусу засуджених - ч.2 ст.1, глава 2 [3, 3, 5-7].

Отже, йдеться про права і свободи особи, її правовий статус, на що і впливає позбавлення волі як вид покарання. Ф.Р.Сундуrow, враховуючи всі зміни в правовому статусі засудженого, для характеристики об'єкту позбавлення волі в цілому застосовує саме термін «свобода», розглядаючи його в фізичному, соціологічному та соціально-психологічному значеннях [3, 12].

Одним з перших на об'єкт позбавлення волі звернув увагу І.С.Ной, він на підставі аналізу цього виду покарання зробив висновок, який став традиційним, - позбавлення волі полягає, перш за все, в позбавленні засудженого права вільно пересуватися і розпоряджатися собою [3, 6-7; 4, 32]. Дійсно, це є основним правообмеженням, а також підтверджує, що об'єктом позбавлення волі є свобода.

Про свободу як об'єкт позбавлення волі свідчить і те, що застосування альтернативних до позбавлення волі покарань спрямоване як раз на розширення свободи, істотне зменшення її обмежень, або взагалі на те, щоб таке благо не підлягало каральному впливу. Так, наприклад, виправлення особи без поміщення у кримінально-виконавчу установу може контролюватися електронними засобами, система «електронних пут» вже застосовується у Голландії, Франції, Швеції, Швейцарії, США, планують ввести її Австрія, Італія, Греція тощо. В зарубіжній практиці можна побачити і специфічні прояви покарання у вигляді позбавлення волі - зокрема у Франції діє режим напівволі, в Іспанії існує такий вид позбавлення волі як арешт на вихідні дні, у Португалії - ув'язнення на вихідні дні [5, 98-99].

На те, що в цілому об'єктом позбавлення волі є свобода, вказує і те, що саме це покарання є одним з найгостріших заходів такого методу як державний примус, який держава змушена застосовувати там, де міри переконання не дають необхідного ефекту. Позбавлення свободи, обмеження прав та інтересів засудженого до позбавленого волі є наслідком примусу. Насильне ізолювання особи від суспільства тим самим створює умови, необхідні для впливу на неї, і покарання, таким чином, стає насильним виправленням.

Об'єкт позбавлення волі не може розглядатися окремо від його змісту і сутності, адже вони перебувають в тісному зв'язку, і, власне, він підлягає аналізу через ці категорії. Позбавлення, обмеження та додаткові обов'язки, які застосовуються до засудженого і часто в літературі позначаються узагальнено як «правообмеження», відповідно спрямовані на правовий статус особи, свободу і по суті є складовими елементами кари. О.М.Джужа, акцентуючи увагу на цьому питанні, при співвідношенні всіх вказаних термінів зазначає, що сутність (внутрішня, найголовніша сторона) покарання у вигляді позбавлення волі виражається в карі, а різні елементи кари (обмеження, певний вплив) є його змістом, що розкриває сутність позбавлення волі [6, 172]. Тому можливо погодитися з І.А. Наташевим, А.І.Чучасвим, Є.Р.Абдрахмановою, які вважають, що взагалі сутність і зміст покарання - це однопорядкові явища, які виражають властиву покаранню кару, а щодо позбавлення волі, то в цілому його зміст представлений його об'єктом [4, 17, 19].

Повертаючись безпосередньо до об'єкту позбавлення волі, слід зазначити, що надзвичайно важливе і юридичне, і соціально-політичне, а також виховне значення має законодавче закріплення правового статусу засудженого як встановлення обсягу його свободи. За ч.2, 4 ст.7 КВК засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України, КВК і встановлених вироком суду; правовий статус засуджених визначається законами України, КВК, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання [2, 5]. З цього витікають два принципові положення, що мають значення для дослідження об'єкта позбавлення волі:

1) застосування покарання у вигляді позбавлення волі не змінює стану громадянства (засуджений залишається громадянином України, іноземним громадянином чи особою без громадянства) і передбачає ставлення до нього як до суб'єкта прав та обов'язків, а не як до безправної особи, що може породжувати будь-яке відношення. Але при цьому його правове становище відрізняється від правового становища будь-якого іншого громадянина, ця відмінність обумовлена його власною протиправною поведінкою і зводиться до різного роду правообмежень. Це вказує на можливість вивчення обсягу свободи засуджених до позбавлення волі і виявлення відповідних правообмежень через накладення спеціального правового статусу засудженого на правовий статус людини і громадянина. Встановлена різниця в правах, свободах і обов'язках, відповідно, і буде складаги об'єкт позбавлення волі, на що, власне, і спрямоване подальше виділення обмежень, позбавлень в правах, додаткових обов'язків засуджених до позбавлення волі;

2) обмеження правового статусу засудженого встановлюється прямо та

опосередковано, тобто обсяг правообмежень засудженого складається з двох груп цих правообмежень. Перша група повністю залежить від законодавчого закріплення сутності призначеного покарання. Друга група обмежень - це конкретні елементи кари, які встановлюються вироком суду і передбачаються режимом виконання саме цього виду покарання, тобто ці обмеження пов'язані з тим, що той, хто відбуває покарання, вступає в особливі правовідносини, врегульовані кримінально-виконавчим правом.

Потрібно вказати, що такі фахівці, як М.А. Єфімов, Г.А. Туманов, С.І. Дементьев, Ф.Р. Сундуков, Н.А. Стручков, Н.А. Наташев, приділяли увагу системі правообмежень, що складають зміст позбавлення волі, але при її детальному вивченні можна зробити висновок, що зміст позбавлення волі полягає, по-перше, в ізоляції засудженого, по-друге, в застосуванні до нього правил, що в своїй сукупності утворюють режим. При цьому ці два аспекти є взаємопроникними і взаємодоповнюючими, адже ізоляція забезпечується через режим (це підтверджує і ст. 102 КВК) [2, 50-51], всі ж інші правообмеження безпосередньо витікають з них або тісно пов'язані з ними.

Ізоляція засудженого відбувається через поміщення його у кримінально-виконавчу установу. Це передбачає, що засуджений, за словами Ф.Р.Сундукова, не може вільно розвернутися в просторі і часі, тобто мова йде про фізичний аспект свободи [3, 12]. За загальним правилом, чим суворіше режим у колонії, тим більше фізичних обмежень передбачається законодавцем, однак введення фізичних обмежень безвідносно їх виховного значення звісно не є його самоціллю, оскільки суперечить принципу гуманізму та цілям покарання.

Ізоляція застосовується з метою виключення можливості вчинення засудженим нових злочинів та одночасно створення передумов для його виправлення і ресоціалізації. Ізоляція об'єктивно веде до обмеження свободи пересування (колись І.Я.Фойницький писав, що позбавлення волі полягає лише в цьому) [3, 24], свободи вибору місця проживання, свободи вибору характеру і роду занять, обмеження в праві вільно визначати свій спосіб життя, до поміщення в середовище злочинців. В цьому вже можна побачити вплив на соціологічний та соціально-психологічний аспекти свободи, які виражаються відповідно у незалежності особи, самостійності її суджень та вчинків, можливості вільного спілкування, доступі до засобів масової комунікації. Причому, на думку фахівців, головного значення набувають саме ці аспекти, адже виконання покарання не може здійснюватися поза суспільними відносинами [3, 12-15].

Так, позбавлення волі завжди тягне обмеження в спілкуванні засудженого з особами, що перебувають на волі (членами сім'ї, родичами, друзями і т.п.), в той же час він ставиться перед необхідністю спілкуватися з

тими, хто знаходиться в місці позбавлення волі, - це, з одного боку, засуджені, з другого боку, - пралівники кримінально-виконавчої установи. Причому, відносини засудженого із останніми є специфічними, це не звичайні відносини в трудовому чи учбовому колективі, а нерівні відносини з каральним елементом. Знов-таки, чим суворіший режим, тим більш обмеженою є свобода спілкування, і не випадково колись запроваджена у практиці виконання покарань система одиночного тюремного ув'язнення, доповнена правилом мовчання ув'язнених, вважається у світі самою жорстокою. Для застосування позбавлення волі характерне і те, що воно веде не тільки до безпосереднього обмеження спілкування із зовнішнім світом, а й до опосередкованого, через обмеження доступу засуджених до засобів масової комунікації, оскільки мають місце обмеження і навіть позбавлення можливості перегляду програм телебачення, спеціальний підбір кінофільмів і т.п.

Ізоляція може посилюватися, якщо, наприклад, до засудженого застосовуються такі заходи стягнення, як поміщення в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу, під час яких засудженим забороняються побачення, одержання посилок (передач) і бандеролей (ч.1 ст. 132, ч.11 ст. 134 КВК) тощо. З іншого боку ізоляція послаблюється, дещо розширюються рамки, що обмежують свободу, коли ув'язненому надається право короткочасного виїзду за межі виправної колонії (ст.111 КВК), додаткове короткострокове або тривале побачення, дозвіл на додаткову телефонну розмову (ч.1 ст. 130 КВК) і т.д.

Ізоляцію засудженого за ст. 102 КВК забезпечує режим у колонії, тобто встановлений порядок виконання і відбування покарання [2, 50, 58, 69-71]. Правила режиму, весь уклад життя засудженого побудовані у розрахунок на те, щоб поставити його в певні рамки поведінки, через реалізацію яких і повинні досягатися цілі покарання. Тут можна виділити правила пересування стросом, обов'язки з дотримання розпорядку дня, з відповідного ставлення до працівників кримінально-виконавчої установи, з участі саме в тих виховних заходах, які організуються адміністрацією, з виконання роботи за призначенням адміністрації і т.п.

Покарання у вигляді позбавлення волі тягне за собою обмеження засудженого в особистих, політичних, соціально-економічних, культурних та інших правах. Відповідно, особи, що відбувають покарання, можуть піддаватися особистому обшуку, їх кореспонденція підлягає перегляду, посылки, передачі, бандеролі - огляду. Працювати є не правом, а обов'язком засуджених, обмеженими є способи вирішення трудових спорів, засуджені можуть залучатися до робіт без оплати праці. Засуджені носять одяг спеціального зразка. В сфері культурних прав вони обмежені у реалізації права на освіту, оскільки в місцях позбавлення волі здійснюється тільки

загальноосвітнє і професійно-технїчне навчання, також суттєво обмежується або взагалї виключається можливїсть доступу до культурних цїнностей, участь в культурному життї тощо. Відправлення релїгїйних обрядїв засудженими не повинно порушувати правил внутрїшнього розпорядку. Залежно від рїзновиду режиму встановленї обмеження в сумї витрат на придбання продуктїв харчування і предметїв першої необхідностї. Засудженї до позбавлення волї не мають права бути засновниками полїтичних партїй, права проводити мїтинги, походи, демонстрацїї, позбавленї пасивного виборчого права. До речї, висуваяться пропозицїї ввести до системи покарань за українським законодавством позбавлення виборчого права як додаткове покарання і застосовувати його, зокрема, до осїб, засуджених до позбавлення волї за вчинення умисного тяжкого чи особливо тяжкого злочину, якщо суд визнає за неможливе збереження за засудженим активного та/або пасивного виборчого права, і можливїсть цього пїдтверджена практикою Європейського Суду з прав людини [5, 100].

Також щодо поведїнки засуджених встановленї спецїальнї обов'язки: утримувати в чистотї і порядку примїщення, виконувати необхіднї роботи по самообслуговуванню, дотримуватися санїтарно-гїгїєнїчних норм, за встановленим зразком заправляти лїжко тощо. Існують і специфїчнї заборони: на порушення лїнії охорони колонїї; на знаходження без дозволу адмїнїстрацїї в мїсцях, де засудженї не проживають, або на виробничих об'єктах, де вони не працюють; на зберїгання предметїв і речей в асортиментї та кїлькостї, що виходять за рамки встановленої норми; на вживання спиртних напоїв, наркотичних засобїв, психотропних речовин або їх аналогїв, їнших одурманюючих засобїв; на гру в настїльнї та їншї їгри з метою здобуття матерїальної чи їншої вигоди; на вживання нецензурних та жаргонних слїв, давання і присвоювання прїзвиськ; на утримання тварин та птахїв; на змїну без дозволу спального мїсця і обладнання житла і спальних мїсць у службових примїщеннях і т.п.

Вищезазначенї правообмеження закрїплюються у ст.ст. 92, 102, 103, 107-115, 118, 125, 128, 129 КВК, п.п. 28, 31-51, 54-55, 57, 64-67, 71-79 Правил внутрїшнього розпорядку установ виконання покарань тощо [2, 45-46, 50-52, 54-62, 65-68; 8, 5-13].

Крїм цього, позбавлення волї передбачає цїлу низку обмежень побутового характеру, якї тягне за собою перебування в кримїнально-виконавчїй установї. Деякї автори вказують на те, що такї обмеження необхіднї і, навики, неприпустимими є рїзноманїтнї надлишки, що штучно послаблюють кару [7, 19].

Також на об'єкт позбавлення волї, на засудженого можуть фактично впливати ї їншї обставини, якї безпосередньо не входять в змїст позбавлення волї, «генетично» не притаманнї йому. До них, зокрема, можна від-

нести несприятливї клїматичнї умови, їнше мовне середовище, що може ускладнити спїлкування, неможливїсть належного відправлення релїгїйних обрядїв через відсутнїсть священнослужителїв відповідних конфесїй, вїддаленїсть кримїнально-виконавчої установи від мїсця постійного проживання тощо.

Дослїдження свободи як об'єкту позбавлення волї неможливо без вїдзначення питань, що стосуються уточнення деяких моментїв, особливо з врахуванням законодавчих та доктринальних змїн. Так, виходячи з сучасної пенологїчної концепцїї і все бїльш поширеної у свїтї практики «цивїлізованого» вїдбуття покарання, фахївцї наголошують, що при виконанї покарання у виглядї позбавлення волї мова йде лише про фїзичну їзоляцїю, винний не тїльки не пїддається духовнїй їзоляцїї, бїльше того - через духовнї зв'язки, вплив суспїльства стимулюється його нравственне вдосконалення. Цьому значно сприяє загальна та професїйно-технїчна освїта, користування бїбліотекою, пїдписка на перїодичнї видання, наявнїсть електронних засобїв масової їнформацїї тощо [4, 19].

До речї, їз застосовуваних в лїтературї рїзних термїнїв, що характеризують даний елемент кари - «їзоляцїя вїд суспїльства» та «їзоляцїя вїд зовнїшнього свїту» - бїльш точним є першїй, адже повна (абсолютна) їзоляцїя вїд зовнїшнього свїту не застосовується і засудженї, перебуваючи в кримїнально-виконавчїй установї, мають право на побачення з родичами, адвокатами, їншими особами, їм дозволяється листування, перегляд вїдеофїльмїв, слухання радїопередач, читання книг, газет (звїсно, вїдповїдного змїсту), спїлкування з представниками громадських органїзацїй [6, 171].

Про зменшення впливу позбавлення волї на всї аспекти свободи свїдчить і реалїзацїя в чинному кримїнально-виконавчому законодавствї так званої прогресивної системи, яка являє собою особливий порядок вїдбування покарання у виглядї позбавлення волї, змїстом якого є змїна умов тримання засуджених (в межах однїєї колонїї чи шляхом переведення до колонїї їншого виду), залежно вїд їх поведїнки, ставлення до працї та навчання (ст. 100 КВК), що дає можливїсть збїльшити обсяг прав засуджених та надати їм певнї пїльги. В межах однїєї виправної колонїї найбїльшим обсягом прав користуються засудженї, що перебувають у дїльницях соцїальної реабїлітацїї, найбїльшї ж обмеження застосовуються до засуджених якї перебувають у дїльницях посиленого контролю [9, 72].

Як позитивнї вїдносно свободи засуджених необхідно вїдзначити наступнї новели у КВК: з перелїку дисциплїнарних стягнень виключено таке стягнення, як позбавлення права на одержання чергової посилки або передачї і заборона на строк до одного ї місяця купувати продукти харчування - ст.132; граничний термїн застосування такого дисциплїнарного

стягнення, як переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу зменшений до 3 місяців (проти 6 місяців) - ст.67; засудженим, які з незалежних від них причин не працюють чи завантажені роботою лише частково, дозволяється придбавати продукти харчування та предмети першої потреби не тільки на гроші, зароблені у місцях позбавлення волі, а й на отримані за переказами - ч.2 ст.108; збільшено відсоток від місячного заробітку, який зараховується на особовий рахунок засуджених незалежно від усіх відрахувань за умови виконання ними норм виробітку та дотримання вимог режиму - ст.120; час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується до стажу роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством - ч.3 ст.122; норма жилої площі на одного засудженого у виправних колоніях не може бути меншою 3 м кв., а у виховних колоніях і у виправних колоніях для жінок - 4 м.кв. (проти відповідно — 2 та 2,5 м.кв.) - ст.115 КВК [2, 35, 56, 60-61, 63-64, 69-70].

Проведений аналіз об'єкту покарання вигляді позбавлення волі дозволяє прийти до наступних висновків: виходячи зі змісту, сутності покарання у вигляді позбавлення волі, його об'єкт можна розглядати по-різному — через правовий статус громадянина, через природу обмежень (законодавчу, правозастосовну, пенітенціарну), через фізичний, соціологічний, соціально-психологічний аспекти свободи тощо; саме свободу в цілому можна визначити як об'єкт позбавлення волі, а дослідження правової форми її існування при реалізації даного виду покарання свідчить, що правовий статус особи змінюється по трьох напрямках: деяких прав і свобод на період покарання людина позбавляється зовсім; в деяких правах засуджений обмежується; особа, яка відбуває покарання, наділяється специфічними правами та обов'язками; вплив на свободу як об'єкт позбавлення волі проявляється в сукупності обмежень окремих елементів свободи особи, що здійснюється через ізоляцію і режим кримінально-виконавчої установи; всі вищевказані правообмеження мають досягти результату, який би співпадав з науково обґрунтованими та законодавчо поставленими цілями позбавлення волі і найбільш повний збіг свідчитиме про ефективність даного виду покарання; зменшення карального впливу на свободу і, відповідно, розширення її обсягу при застосуванні даного виду покарання свідчить, що процес гуманізації кримінального, кримінально-виконавчого законодавства України триває, наша держава впевнено крокує до міжнародних стандартів та правил у сфері законодавчого закріплення, призначення та виконання покарань.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. – 172с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х.: «ІГВІНІ», 2005. – 96с.
3. Сундуrow Ф.Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. – Казань: Издательство Казанского университета, 1980. – 216с.
4. Чучаев А.И., Абдрахманова Е.Р. Лишение свободы и проблемы его реализации: Учебное пособие. – Ульяновск: УлГУ, 1996. – 124с.
5. Хавронюк М. Види кримінальних покарань: досвід європейських держав// Прокуратура. Людина. Держава. – 2005.- №3. – С.95-101.
6. Кримінально-виконавче право України: (Заг. та Особ. частини): Навч. посіб./ За заг. ред. О.М. Джужу. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 298с.
7. Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основы теории исправительно-трудового права. – М.: Юрид. лит., 1967. – 267с.
8. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.12.2003 N275// Кримінально-виконавче законодавство України: Упоряд. В.С. Ковальський, Ю.М. Хахуда. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С.34-65.
9. Ковганіч В., Гель А. Крок до міжнародних стандартів у сфері виконання покарань// Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. - №4. – С.70-73.